

ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ:
ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ТІЛДІК САНАСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР

С. Ж. Жанжигитов,

PhD, қазақ тіл білімі кафедрасының аға оқытушысы,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан Республикасы
syrymphd@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15271863>

Мақала қазақ жастарының тілдік санасындағы дәстүр мен жаңашылдықтың ықпалдасу үдерісін анықтау арқылы ұлттық мәдениеттің сақталуы мен өзгеру динамикасын зерделеуге арналған. Зерттеудің мақсаты – жастардың тілдік санасындағы құндылықтар жүйесін анықтап, олардың мәдени танымына әсер ететін факторларды зерделеу. Еркін ассоциативті эксперимент нәтижелері жастардың санасында дәстүрлі мәдени ұғымдардың сақталуымен қатар, жаңашыл көзқарастардың да күшейіп келе жатқанын көрсетті. «Ен салу» ұғымына қатысты алынған деректер меншік, шаруашылық және әлеуметтік нормалардың тілдік санадағы көрінісін айқындады. Нәтижелер этнолингвистикалық құндылықтардың өзгеру динамикасын зерделеуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: тіл, тілдік сана, этнолингвистика, мәдени код, ассоциативті эксперимент.

The article explores the process of interaction between tradition and innovation in the linguistic consciousness of Kazakh youth, analyzing the dynamics of national cultural preservation and transformation. The purpose of the study is to identify the system of values in the linguistic consciousness of young people and examine the factors influencing their cultural perception. The results of the free associative experiment indicate that while traditional cultural concepts remain present in youth consciousness, modern perspectives are also gaining strength. The collected data on the concept of "En salu" highlight the reflection of ownership, economy, and social norms in linguistic consciousness. The findings provide insights into the dynamics of changes in ethnolinguistic values.

Keywords: language, linguistic consciousness, ethnolinguistics, cultural code, associative experiment.

Қазіргі заманғы білім мен ғылым жүйесінде тілдік сана мен этномәдени ерекшеліктерді психолінгвистикалық тұрғыдан зерттеудің маңызы артып келеді. Тіл – белгілі бір этностың болмысын, дүниетанымын және құндылықтар жүйесін бейнелейтін негізгі құрал. Тілдік сананың қалыптасуы, дамуы және өзгеруі этностың рухани-мәдени ерекшеліктерімен тығыз байланысты [1:33].

Ғалымдар тілдік ұғымдардың семантикалық ерекшеліктері тек лингвистикалық емес, сонымен қатар мәдениеттанулық сипатқа ие екендігімен келіседі [2; 3]. Бүгінгі психолінгвистикалық зерттеулерде *ассоциативті*

эксперимент арқылы ұлттық мәдени концептілерді анықтау маңызды әдістердің біріне айналып отыр [4].

Қазақ тіл білімінде Қазақстандағы және шетелдегі қазақ жастарының этномәдени санасын зерттеу мақсатында жаппай ассоциативті эксперименттер жүргізілді [5]. Алайда, қазақ жастарының тілдік санасындағы дәстүр мен жаңашылдықтың өзара ықпалдастығын кешенді түрде қарастыру жеткілікті деңгейде зерттелмеген мәселе болып қала береді.

Тілдік сана – белгілі бір мәдени дәстүрлерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін механизмдердің бірі. Тіл арқылы этностың *рухани коды* сақталады, ал этнолингвистикалық зерттеулер оның қалай өзгеріп, бейімделетінін анықтауға мүмкіндік береді. Этнолингвистика этностың болмысын оның тілі арқылы зерделейтін ғылым саласы ретінде, халықтың дүниетанымын, құндылықтық бағдарларын және когнитивтік ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған [6].

Қазіргі заманғы ғылымда этнолингвистика тіл мен этностың өзара байланысын зерттейтін маңызды сала ретінде қарастырылады. Этнолингвистиканың негізгі зерттеу нысаны – белгілі бір этностың дүниетанымы, мәдениеті және болмысы тіл арқылы қалай бейнеленетінін анықтау. Этнолингвистика ғылымының негіздері алғаш рет А. Уорфтың идеяларымен қалыптасып, кейіннен Э. Сепирдің теориялық тұжырымдарымен тереңдей түсті. Ғалымдардың пікірінше, әрбір халықтың мәдениеті мен тілі тығыз байланыста дамып, олардың өзара әсері тілдік сананың құрылымына тікелей ықпал етеді. Осыған байланысты «*Сепир-Уорф болжамы*» этнолингвистика ғылымының қалыптасуына теориялық негіз болды. Бұл теория бойынша, адамның әлемді тануы оның ана тілінде бекітілген танымдық құрылымдарға байланысты жүзеге асады.

Қазақ этнолингвистикасының дамуына айрықша үлес қосқан ғалымдардың бірі – Ә. Қайдар. Қазақ этнолингвистикасын зерттеуде Ә. Қайдар этнос пен оның тілінің ажырамас байланысын ерекше атап өткен [7]. Ол этнос болмысын, тілдік әлемді ұлттық бірегейлікті айқындаушы негізгі фактор ретінде қарастырып, оны зерттеудің кешенді тәсілін ұсынды. Ғалым этнолингвистиканың мақсаты – этнос болмысын оның тілі арқылы тану, тілдік құндылықтар мен мағыналық құрылымдарды зерделеу екенін баса көрсетті. Оның зерттеулері қазақ этносының тілдік әлемін, рухани мұрасын, фразеологиялық қорын және ұлттық мәдени кодын анықтауға бағытталды. Ғалымның пікірінше, этнос болмысы – бұл этностың көне заманнан бүгінгі

күнге дейінгі мәдени-тарихи тәжірибесі, ал тіл әлемі – осы тәжірибенің көрінісі болып табылады [7].

Этнолингвистикалық зерттеулердің әдістерінің бірі – ассоциативті эксперимент. Бұл әдіс белгілі бір мәдени ұғымдарды, олардың этнос санасында қалай қалыптасатынын және ұрпақтан-ұрпаққа қалай берілетінін зерттеуге мүмкіндік береді. Ассоциативті әдістерді қолдану арқылы қазақ жастарының дәстүр мен жаңашылдыққа деген көзқарасын, олардың ұлттық мәдени құндылықтарды қабылдау ерекшеліктерін зерттеуге болады.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ жастарының тілдік санасындағы дәстүрлі және жаңашыл құндылықтардың арақатынасын анықтау. Қазақ мәдениетіндегі дәстүрлі ұғымдардың қазіргі қоғамда қалай сақталатынын, өзгеретінін және бейімделетінін зерделеу зерттеудің басты бағыты болып табылады. Осыған байланысты, қазақ тіліндегі этномәдени лексиканың, фразеологиялық бірліктердің, мақал-мәтелдердің мағынасы мен қолданысы талданады. Сонымен қатар, этнолингвистикалық зерттеу арқылы қазақ жастарының дәстүр мен жаңашылдыққа деген көзқарасы тілдік санасында қалай көрініс табатыны анықталады.

Зерттеудің маңыздылығы қазақ халқының этномәдени санасын, оның тарихи-мәдени дамуын, тіл арқылы сақталған ұлттық құндылықтарын зерделеуге негізделген. Осыған байланысты, қазақ этнолингвистикасы бүгінгі таңда ғылыми негізі қалыптасқан, жан-жақты зерттеліп келе жатқан маңызды сала болып табылады. Бұл зерттеу қазақ тіл білімінде этномәдени ұғымдарды жүйелі түрде талдауға, олардың мағыналық ерекшеліктерін анықтауға және олардың ұрпақтар сабақтастығындағы ролін түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақ жастарының этномәдени санасындағы дәстүр мен жаңашылдықтың көрінісін анықтау мақсатында еркін ассоциативті эксперимент жүргізілді. Ассоциативті эксперимент қатысушылардың стимул сөздерге өз еркімен жауап беруіне негізделді. Экспериментке Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 17-25 жас аралығындағы 500 студент қатысты. Зерттеуде 100 сөзден тұратын арнайы тізім қолданылды, оған келесідей ұлттық-мәдени ұғымдар енгізілді: *жылқы, құрық, арба, ешкі, соқа, қой, түйе, мазар, сиыр, жетіқарақшы, күншығыс, бесқонақ, жайлау, жеті жұт, күнбатыс, үркер, жеті галам* және т.б. Эксперимент барысында қатысушылар ұсынылған сөздерге қатысты алғашқы ойға келген жауаптарын жазып берді. Бұл әдіс

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

арқылы қазақ жастарының мәдени-танымдық ерекшеліктерін, олардың дәстүрлі және жаңашыл көзқарастарын анықтау көзделді.

Талдауға түскен этнографизмнің бірі «ен салу» ұғымына тоқталсақ. Жүргізілген еркін ассоциативті эксперименттің нәтижелері көрсеткендей, бұл сөз қазақ мәдениеті мен қоғамының әртүрлі аспектілерін терең бейнелейді. Зерттеуде жиналған 500 ассоциацияның қолданылуы осы ұғымның көпқырлығын айқындайды. «Ен салу» сөзінің ассоциативті өрісі мәдени құндылықтарды, әлеуметтік рөлдер мен тарихи тәжірибені көрсететін көптеген мағыналармен байытылған.

Зерттеу нәтижелері бойынша жинақталған ассоциациялар үш негізгі топқа жіктелді: *орталық периферия* ($\geq 10\%$), *жақын периферия* (5-10%) және *алыс периферия* ($\leq 5\%$). Бұл топтардың әрқайсысы «ен салу» сөзінің мәнін ашып, қазақ мәдениетінің түрлі аспектілерін түсінуге мүмкіндік берді. Аталған сөздің мәнін анықтау үшін осы ассоциацияларды жан-жақты талдап, олардың философиялық, әлеуметтік және мәдени маңызын зерттеге тырыстық.

1-кесте – ЕН САЛУ ассоциативті өрісі

Категория	Сөздер (жілігі, %)
Орталық периферия ($\geq 10\%$)	Мал (11.20%), Таңба (17.20%), Белгі (18.40%)
Жақын периферия (5-10%)	Сиыр (5.60%), Ем (5.60%),
Алыс периферия ($\leq 5\%$)	Қой (2.40%), Құлақ (2.80%), Жылқы (2.40%), Дәстүр (2.00%), Ырым (2.00%), Салт (2.00%), Жануар (2.00%), Дем салу (1.20%), Еңбек (1.20%), Ерекше (1.20%), Төрт түлік (1.20%), Ен (0.80%), Енші беру (0.80%), Түйе (0.80%), Сырғалау (0.80%), Сырға (0.80%), Меншіктеу (0.80%), Мүлік (0.80%), Іздеу (0.80%), Кесу (0.80%), Көз салу (0.80%), Қыздыру (0.80%), Әрекет (0.80%), Ақыл (0.40%), Алу (0.40%), Ат (0.40%), Белгі (0.40%), Атқа міну (0.40%), Ауру (0.40%), Ауыр (0.40%), Бас (0.40%), Беру (0.40%), Білмедім (0.40%), Дем (0.40%), Егін (0.40%), Екпе (0.40%), Ем (0.40%), Енші (0.40%), Еншілеу (0.40%), Үй алу (0.40%), Үлкен кісі, мал (0.40%), Хат (0.40%), Татуировка (0.40%), Тәліпшілік (0.40%), Құқық (0.40%), Тәуіпшілдік (0.40%), Күтім жасау (0.40%), Тиын (0.40%), Сызық (0.40%), Табыра (0.40%), Құрық (0.40%), Ешкі (0.40%), Мергендік (0.40%), Метка (0.40%), Мұқият болу (0.40%), Жазда туылған (0.40%), Қыз (0.40%), Жас жұбайлар (0.40%), Жеке меншік (0.40%), Жеке мүлік (0.40%), Жекеменшік (0.40%), Жер салу (0.40%), От (0.40%), Өзінікін алу (0.40%), Жіп (0.40%), Өлім (0.40%), Өнер көрсету (0.40%), Өтініш (0.40%), Папа (0.40%), Салу (0.40%), Салық салу (0.40%),

Сары дүние (0.40%), Иемдену (0.40%), Иесі белгі салу (0.40%), Иесінің зағын беру (0.40%), Лу (0.40%), Кезек беру (0.40%), Кілт (0.40%)

1. Орталық периферия ($\geq 10\%$)

Орталық периферияға кіретін ассоциациялар 10%-дан жоғары жиілігі бар сөздерден құралған. Бұл сөздер «ен салу» ұғымының негізгі мағыналық мәнін ашатын маңызды реакциялар болып табылады:

- *Таңба* – 43 (17.2%)
- *Белгі* – 46 (18.4%)
- *Мал* – 28 (11.2%)

Бұл ассоциациялар қазақ қоғамындағы меншік белгілеу дәстүріне, мал шаруашылығына және жеке меншіктің әлеуметтік құрылымдағы орнына қатысты. *Таңба* мен *белгі* сөздерінің кең таралуы, әсіресе, меншік қатынастарын көрсететін ұғымдар ретінде көрініс табады. Қазақ қоғамында малға таңба салу жеке меншік құқығын анықтаудың және иелік рәсімін бекітудің маңызды рәсімі болған. Бұл процесс қазақ мәдениетіндегі дәстүр мен тәртіпті сақтауға ықпал еткен. Қазақ ойшылы Абайдың еңбектерінде де еңбек, меншік және дәстүрлі құндылықтардың өзара байланысы ерекше аталады. Абайдың философиясында еңбекқорлық, жауапкершілік және қоғамдағы тәртіп негізгі қағидалар ретінде көрсетілген.

2. Жақын периферия (5-10%)

Жақын периферияға жататын ассоциациялар 5-10% аралығында кездесетін сөздерден тұрады. Бұл ұғымның әлеуметтік және тұрмыстық қырларын айқындайтын маңызды категория:

- *Сиыр* – 14 (5.6%)
- *Ем* – 14 (5.6%)

Бұл сөздер мал шаруашылығына, оның ішінде жеке меншік, малға қатысты дәстүрлі рәсімдер мен шаруашылық тәсілдеріне байланысты. Қазақ мәдениетінде мал адам өмірінің ажырамас бөлігі болып есептелген және бұл ұғымдар тұрмыстық дәстүрлерді, экономикалық қатынастарды сипаттайды.

Абай шығармаларында қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы, меншік мәселелері және еңбек этикасы ерекше орын алған. Қазақ қоғамында жеке меншік құқықтарын реттеу, әсіресе малға байланысты, ен салу немесе таңба қою арқылы жүргізілген.

3. Алыс периферия ($\leq 5\%$)

Алыс периферия 5%-дан төмен жиілігі бар, бірақ семантикалық жағынан маңызды ассоциациялардан тұрады:

- *Дәстүр* – 5 (2%)
- *Ырым* – 5 (2%)
- *Салт* – 5 (2%)

Бұл ассоциациялар құқықтық, мәдени, әлеуметтік аспектілерге байланысты. Малға таңба салу – меншік құқығының белгісі ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамындағы тәртіп, жауапкершілік және реттеу нормаларының бір бөлігі.

Абайдың еңбектерінде еңбек, жеке меншік және адам құқықтарының байланысы ерекше орын алады. Құқық және әлеуметтік міндеттемелер қазақ қоғамында еңбек пен тәртіптің негізгі қағидалары ретінде қалыптасқан.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «ен салу» ассоциациясы бойынша ерлер мен әйелдер әртүрлі көзқарастарды ұстанады. Ер адамдар көбінесе «белгі», «таңба», «ен салу» сияқты терминдерді жиі қолданса, әйелдер көбінесе «сиырға таңба салу», «белгілеу», «меншіктеу» сияқты сөздерді таңдады. Бұл ер адамдардың нақты әрекеттерге, ал әйелдердің жануарларды күту және меншіктеу аспектілеріне көбірек мән беретінін көрсетеді. Ерлер жағы малға таңба қоюды дәстүрлі еңбек үрдісі ретінде қабылдаса, әйелдер бұл процесті мал шаруашылығындағы күтіммен байланыстыра қарастырады.

Абайдың еңбектерінде еңбектің тәрбиелік мәні ерекше орын алады. Ол адамзат баласының дамуы мен өркендеуі үшін адал еңбек етуді насихаттады. Осы тұрғыдан алғанда, «ен салу» қазақ халқының дәстүрлі еңбек мәдениетінің маңызды бөлігі болып табылады. Бұл үрдіс тек малға таңба қою ғана емес, сонымен бірге меншік белгісін анықтау, ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде қалдырудың бір жолы болды.

Қорытындылай келе, зерттеу нәтижелері «ен салу» сөзіне қатысты әртүрлі ассоциациялар арқылы қазақ халқының мәдени, әлеуметтік және шаруашылық өмірін айқындады. Бұл ұғымның тереңдігі мен көпқырлылығы қазақ мәдениетінің ерекшеліктерін, дәстүрлер мен еңбекке деген көзқарасты көрсетеді. Абай Кунанбаевтың философиясында еңбек, құқық және дәстүрлер арасындағы өзара байланыс ерекше маңызды орын алады. Зерттеу нәтижелері осы философиялық концептілерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және Абайдың ұлы мұрасымен тығыз байланысты.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2024-2026 ж. ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын АР23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба негізінде жазылды.

Пайдаланылған деректер тізімі:

1. Kuzembayeva, G., Zhumakhanova, A., Kulinich, M., Sinyachkin, V., Maydangalieva, Z. Nobility in the linguistic consciousness of Russians and Kazakhs [Text] // XLinguae. – 2019. – № 12 (4). – P. 30-40.
2. Soares, A. P., Comesaña, M., Pinheiro, A. P., Simões, A., Frade, C. S. The adaptation of the Affective Norms for English Words (ANEW) for European Portuguese [Text] // Behavior Research Methods. – 2012. – № 44. – P. 256–69.
3. Söderholm, C., Häyry, E., Laine, M., Karrasch, M. Valence and Arousal Ratings for 420 Finnish Nouns by Age and Gender [Text] // PLoS ONE. – 2013. – № 8(8). – e72859
4. Тарасов, Е. Ф. Предисловие. Базовые ценности носителей русской культуры [Текст] / И. В. Вашунина, В. В. Дронов, В. А. Ильина и др.; под ред. Е. Ф. Тарасова. – Москва: РУДН, 2020. – 479 с.
5. Джамбаева, Ж. А. Ассоциативный эксперимент: методологические основы [Текст] // Вестник ЕНУ. – 2013. – № 1 (92). – С. 17–22.
6. Шорманбаева, Д. Г. Адаптация личности в условиях социокультурной трансформации общества [Текст] / Дис. на соиск. ... доктора философии (PhD). – Алматы, 2014. – 149 с.
7. Қайдаров Ә. Халық даналығы. – Алматы, 2004. – 652 б.